

Aruanne veebikeskkondades levivate vandenõuteooriate ja desinformatsioonivastase tegevuse ökosüsteemi kohta Eestis ja Lätis

Mari-Liis Madisson ja Tatjana Menise

Kasutusõigus

Avatud juurdepääs. Mõned õigused on kaitstud. REDACT soovib, et selle teose sisu leviks võimalikult laialt, säilitades samal ajal autoriõigused. Seetõttu kehtib avatud juurdepääsu põhimõte, mis võimaldab kõigile meie materjalidele tasuta veebis ligi pääseda. Raportit võib alla laadida, salvestada, esitada või jagada mis tahes vormis, sealhulgas tõlkida, ilma kirjalikku luba küsimata. Raporti kasutamine on lubatud Creative Commons'i litsentsi „Autorile viitamine – Jagamine samadel tingimustel“ alusel. Peamised tingimused on järgmised:

- Tuleb viidata REDACTile ja autorile (autoritele), lisades ka veebiaadressi: www.redactproject.sites.er.kcl.ac.uk
- Kui kasutate meie tööd, siis tuleb ka oma tööd sama tüüpi litsentsi alusel jagada.

Litsentsi täistekst on saadaval aadressil:

<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>

Kujundus: Julius Haferkorn

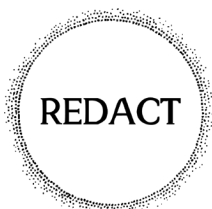
Väljaandja

Avaldatud REDACT poolt novembris 2025.

© REDACT. Mõned õigused on kaitstud.

www.redactproject.sites.er.kcl.ac.uk

REDACT-projekti toetab CHANSE ERA-NET kaasrahastusprogramm, mis on saanud rahastuse Euroopa Liidu teadus- ja innovatsiooniprogrammist Horizon 2020 (toetuslepingu nr 101004509 alusel). Eesti ja Läti uuringuid rahastab Eesti Teadusagentuur.

Funded by
the European Union

Sisukord

Kokkuvõte	4
1. Vandenõuteooriate ajalooline ja ühiskondlik taust Eestis ja Lätis	6
2. Digitaalne meediakeskkond ja vandenõuteooriate ökosüsteem Eestis ja Lätis	8
3. Juhtumiuuring: Suure asendamise vandenõuteooriad Eestis ja Lätis	9
4. Juhtumiuuring: „1984“	10
5. Juhtumiuuring: Mankurt	12
6. Desinformatsioonivastane sektor Eestis ja Lätis	13
7. Põhjalikum uurimistulemuste ülevaade	14
8. Põhjalikumad soovitused	17
Viidatud materjalid	18

REDACT projekti ülevaade

REDACT-projekt uuris, kuidas digitaliseerumine mõjutab vandenõuteooriate vormi, sisu ja levikudünaamikat, hõlmates nii veebipõhist suhtlust kui ka väljaspool ekraane kujunevaid tegevusi ja praktikaid. Selmet käsitleda digitaliseerumist universaalseid tulemusi kaasa toova protsessina või vandenõuteooriaid ajas ja ruumis staatilise nähtusena, keskendus REDACT valitud Euroopa riikides levivatele veebipõhiste vandenõuteooriatele ja ka desinformatsioonivastaste tegevuste analüüsile. Projektis osales neljateistkümnest teadlasest koosnev uurimisrühm, kes analüüsis andmeid Lääne- ja Kesk-Euroopast, Baltimaadest ning Balkani riikidest.

Metodoloogia

Projekti raames koguti aastatel 2019–2024 kuus miljonit postitust platvormidelt Twitter/X, Facebook, Instagram ja Telegram, kasutades märksõnu, mis hõlmasid eri vandenõuteooriate teemasid. Uurijad rakendasid andmete analüüsimisel nii digimeetodeid kui ka lähilugemise strateegiat. Iga piirkondlik uurimisrühm viis lisaks läbi intervjuud kohalike desinformatsioonivastaste organisatsioonide võtmeisikutega. Kõiki meetodeid ja tulemusi tõlgendati poliitilist, sotsiaalset ja majanduslikku konteksti arvesse võttes.

Autoritest

Tartu Ülikooli teadur Mari-Liis Madisson on uurinud vandenõuteooriaid viisteist aastat. Ta on sellel teemal avaldanud kaks kaasautorluses kirjutatud monograafiat ning osaleb regulaarselt väärinfo ja infomõjutustegevuse teemalistes avalikes aruteludes. Tartu Ülikooli ja Riia Tehnikaülikooli teadur Tatjana Menise on varem tegelenud osalus- ja fännikultuuri uurimisega ning keskendunud viimastel aastatel digihumanitaariale ja vandenõuteooriate uurimisele. Mõlemad uurijad osalevad aktiivselt rahvusvahelistes akadeemilistes aruteludes.

Peamised uurimistulemused

- **Nii Eestis kui Lätis levivad vandenõuteooriad kasvavad paljuski välja okupatsiooni- ja traumakogemustest:** natsi- ja nõukogude propaganda, järelevalve ja repressioonid on juurutanud püsivat umbusku võimuesindajate vastu ning toinud antisemiitlikku patuoinate otsimist.
- **Balti vandenõuteooriaid on mõjutanud ka taasiseseisvumisjärgsed pinged ja ühiskondlikud vapustused:** kiired reformid, erastamine, ranged Euroopa Liidu ja NATO liikmeks saamise tingimused ning majanduslikud kasinusmeetmed on süvendanud kahtlusi eliidi ja väliste jõudude varjatud sekkumise või kontrolli suhtes.
- **Pandeemia ja Venemaa täiemahuline sõda Ukrainas on Balti vandenõuteooriate ökosüsteeme tihedalt põiminud:** need kriisid on toonud kokku alternatiivmeditsiini võrgustikud, populistlikud liikumised ja kremlimeelsed aktivistid.
- **Balti venekeelseid kogukondi iseloomustavad eripärased, kuid eesti ja läti vandenõudiskursustega põimunud teemad ja väljendusviisid:** need toetuvad Kremli narratiividele ja rõhutavad marginaliseerituse kogemust, kuid kattuvad ka paremäärmuslike vandenõuteooriatega, mis kujutavad globalistlikku liberaalset eliiti totalitaarset korda kehtestamas.

- **Suure asendamise (The Great Replacement) teooriad pole Balti riikides nii laialt levinud kui Lääne-Euroopas, kuid neil on oma kohalikud eripärad:** need seostuvad vähem moslemimaadest pärit immigratsiooniga ning rohkem rahvastiku kahanemise, kultuurilise erosiooni ja väljastpoolt peale surutuna tajutud väärtustega.
- **Teemaülesed vandenõudiskursused:** pandeemia ajal kujunenud võrgustikud ja arutelud süvendasid kliima- ja julgeolekuskeptitsismi, hoiatades varjatud kontrolliühiskonna eest, mida väidetavalt luuakse Ukraina sõja ja tehisaru revolutsiooni kattevarjus.
- **Orwelli düstooopiatest pärit kujundid võimendavad vandenõuteooriate tähendusraamistikku:** viited romaanile „1984“ resoneerivad tugevalt mälestustega nõukogudeaegsest repressioonist, pakkudes mõjusat sümbolset tööriista, mis õigustab usaldamatust ja põimib erinevad rahulolematuse allikad üheks totalitaarse ohu narratiiviks.
- **Mankurdi kujundit kasutatakse kultuurilise hävingu narratiivi toetamiseks:** venekeelsetes vandenõudiskursustes kujutatakse Balti riikide lõimumis- ja julgeolekupoliitikat kui „mankurtiseerimist“ – vägivaldset mälu kustutamist, mille taustal asetatakse Venemaa päästja rolli.
- **Vandenõuteooriatele keskenduvad väärinfo vastu suunatud tegevused seisavad silmitsi oluliste väljakutsetega:** vandenõunarratiivid toimivad sageli maailmavaate ja identiteedi tugipunktidenä ning tõlgendavad kummutamiskatseid vandenõusüsteemi osana, mistõttu on nendega keerulisem tegeleda kui üksikute valeväidetega.
- **Balti desinformatsioonivastane ökosüsteem on aktiivne, kuid haavatav:** rahvusvahelised, riiklikud ja kodanikuühiskonna algatused tegutsevad kõrgel tasemel, ent nende jätkusuutlikkust ohustavad ebastabiilne rahastus, vaenukampaaniad ja läbipõlemine.

Soovitused

1. **Arendada kontekstitundlikke lähenemisi:** kohandada väärinfovastaseid strateegiaid, arvestades okupatsioonikogemusi, väikese keeleruumi eripära, venekeelsete vähemuste olukorda ja piirkonna geopoliitilisi pingeid.
2. **Tegeleda struktuursete põhjustega:** tugevad vandenõuuskumused juurduvad olukorras, kus paljud inimesed tajuvad ühiskondlikku ebastabiilsust, korruptsiooni ja eliidi võõrandumist rahvast; nimetatud arusaamade sügavamate põhjuste käsitlemine on tõhusam kui üksnes nende pinnalt võrsuva väärinfo tegelemine.
3. **Käsitleda vandenõuteooriaid eripärase väärinfo vormina:** need toimivad tõlgendusraamistikena, millega seonduvad identiteedid ja maailmavaated, mistõttu on vandenõuteooriad keeruline kummutada või korrigeerida.
4. **Tugevdada kultuurilist ja emotsionaalset tundlikkust vandenõunarratiivide analüüsimisel:** vandenõuteooriates kasutatavad metafoorid ja allegooriad ammutavad jõudu kultuurimälust, mis äratav tugevaid emotsioone ja kujundab kollektiivset kujutlusruumi.
5. **Suurendada kultuurilist vastupanuvõimet infomõjutustegevusele:** toetada ja esile tuua kohalikke kultuurilisi ressursse ja lugusid, mis aitavad vähendada vastuvõtlikkust Kremli suunatud vandenõunarratiividele.
6. **Hoiduda vandenõuteooriaid kasutava retoorika normaliseerimisest:** seista vastu populistlikele katsetele põimida vandenõunarratiive ja nende keskseid kujundeid peavoolupoliitikasse.
7. **Tagada desinformatsioonivastase töö kestlikkus:** liikuda ebastabiilselt ja lühiajaliselt rahastamise juurest pikaajalise ja pändliku toetuse suunas.

8. **Kaitsta valdkonna spetsialiste:** pakkuda faktikontrollijatele ja ajakirjanikele õiguslikku kaitset, vaimse tervise tuge ja avalikku tunnustust.
9. **Edendada kollektiivset meedia- ja kodanikupädevust:** liikuda faktikontrollikesksest lähenemisest kaugemale, rõhutades, et kriitiline mõtlemine ja teadlik osalus on demokraatliku ühiskonna toimimise eeltingimus ja jagatud vastutus.
10. **Toetada igapäevast vastudiskursust:** väärtustada rohujuuretasandi algatusi, mis seavad vandenõunarratiive kahtluse alla ja soodustavad konstruktiivset dialoogi.

1. Vandenõuteooriate ajalooline ja ühiskondlik taust Eestis ja Lätis

Eestis ja Lätis mängisid vandenõuteooriate kujunemisel kesket rolli 20. sajandi okupatsioonid, kus propaganda, vägivalda ja pideva järelevalve kogemus lõi pinnase sügava ja püsiva kahtluse ning umbusu kujunemiseks. Nii Natsi-Saksamaa kui ka Nõukogude režiim põimisid antisemiitlikud vandenõunarratiivid ja nende kesksed kujundid Balti kollektiivsesse tähendusruumi. Juute kujutati reeturlikena ning süüdistati kas bolševismi kavandamises või salajases püüdluses maailmavalitsuse kehtestamise poole. Juutidega seotud vandenõunarratiive kasutati patuoinaste loomiseks, kellele sai omistada süü nii toimunud kui ka tulevase hävingu eest. Natsipropaganda kasutas vandenõuteooriaid massilise vägivalda õigustamiseks, mis viis juudi kogukondade peaaegu täieliku hävitamiseni mõlemas riigis. Nõukogude võim taaskasutas hiljem sarnaseid motive: „juurteta kosmopoliidi“ loosungi abil süüdistati peamiselt juudi päritolu haritlasi välisriikide huvide teenimises, lisaks levitati lugusid juudi arstide salaplaanist riigijuhte mürgitada. Niisugused vandenõunarratiivid kinnistasid eelarvamusi, aitasid säilitada autoritaarset kontrolli ning suunasid ühiskondliku rahulolematuse režiimi enda tegevuselt eemale.

Nõukogude perioodil süvenes umbusk ja kujunes harjumus otsida peidetud tähendusi. Kuna okupatsioonirežiim rajanes salajastel kokkulepetel ning selle toimimist iseloomustasid pealekaebused ja küüditamised, muutusid usaldamatus ja kahtlus igapäevaseks ellujäämistaktikaks. KGB-st kujunes kõikehõlmava kontrolli kehastus: selle

tegelikud jälituspraktikad paisusid müütideks totaalse jälgimise kohta, mida toitsid ühelt poolt otsesed kogemused järelevalvesüsteemiga ja teiselt poolt kuulujutud varjatud mikrofonidest, kõikjal tegutsevatest koputajatest ning röövitud lastega tehtavatest salajastest katsetest. Samal ajal levitas propaganda süsteemseid vandenõunarratiive, näiteks fabritseeritud lugu Dullesi plaanist, mis kujutas Lääne salajast tegevust, mille eesmärk olevat nõukogude ühiskonna kõlbeline õõnestamine. Taolises usaldamatuse atmosfääris kujunes inimestel harjumus ametlikke sõnumeid n-ö ridade vahelt lugeda, otsides iga väite tagant varjatud kavatsusi. Seda tõlgenduslikku valvsust toitsid tugevad vägivalda- ja vabaduste piiramise kogemused ning niisugune kahtlustav hoiak on Balti riikides säilinud ka pärast iseseisvuse taastamist.

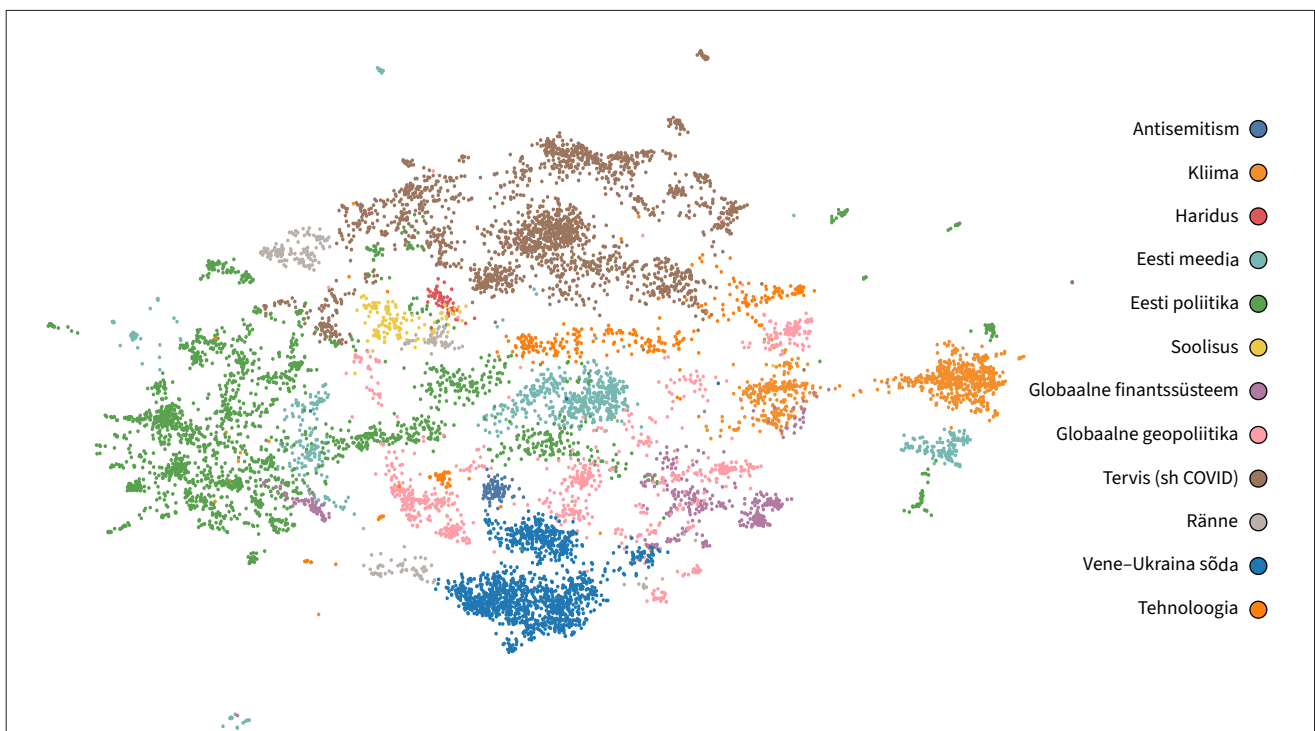
1991. aastal taastatud iseseisvus tõi endaga kaasa demokraatia, turureformid ja lõimumise lääne institutsioonidega, kuid ühtlasi ka sügavad ühiskondlikud raputused. 1990. ja 2000. aastate murrangulised muutused, sealhulgas rahareform, ulatuslik erastamine, liitumine Euroopa Liidu ja NATOga ning majandussurutise aegsed karmid kärpemeetmed, tekitasid ühiskondlikku ebakindlust, mis andis hoogu uutele vandenõunarratiividele. Püsivad kahtlused ümbritsesid niinimetatud võitjate põlvkonda ehk poliitikuid, ettevõtjaid ja riigiametnikke, kes tõusid esile 1990. aastatel ja 2000. aastate alguses, mil puudulik seadusandlus ja kiire erastamine löid enneolematu võimaluse rikastumiseks ja karjääri tegemiseks. Sageli seostati neis tingimustes edu saavutanuid

salajases koostöös KGB-ga või Moskvaga. Spekulatsioonid Kremli varjatud tegevuse ja võimalike poliitiliste motiivide kohta tulid esile ka vandenõuteooriates, mis käsitlesid 1994. aastal toimunud reisiparvlaev Estonia uppumist. Estonia katastroofi ja selle uurimist puudutavad teooriad on Balti regioonis endiselt elujõulised, eriti laevahuku aastapäeva lähenedes.

Nullindate alguses toitis oligarhide, eeskätt Aivars Lembergsi, esiletõus Lätis spekulatsioone varjatud mõjuvõrgustike kohta. Lembergs ise levitas vandenõuteooriaid, mille kohaselt püüdis George Soros valitsusväliste organisatsioonide ja poliitikakujunduse kaudu Lätit oma mõjusfääri liita. Eestis avaldasid Nõukogude režiimi kriitikud Jüri Lina ja Tiit Madisson vandenõuteooriatest tulvil raamatuid, mis põimisid kohalikke sündmusi ja ühiskondlikke suundumusi ingliskeelses vandenõukultuuris populaarse uue maailmakorra narratiiviga. See narratiiv taaskasutas vanu antisemitlikke motiive ning lisas viiteid vabamüürlastele, illuminaatidele ja globalistidele. Digikeskkond võimendas rahvusvaheliste vandenõuteooriate jõudmist balti publikuni. Esile kerkisid mitmed veebilehed ja portaalid, mis käsitlesid näiteks 11. septembri sündmusi või filmisarjast „Zeitgeist“¹ inspireeritud eliidikriitikat.

Eesti ja Läti venekeelsetes kogukondades kujunes välja eripärane vandenõuteooriate tõlgendusväli, mida mõjutasid nii vähemusrühvuse esindajate marginaliseerituse kogemus kui ka vene meedia mõju. Levinud vandenõunarratiivid käsitlesid Nõukogude Liidu lagunemise orkestreerimist, Euroopa Liidu ja NATO liikmelisuse varjatud pealesurumist, väidetavaid valereferendumeid ning Balti riikide illusoorset autonoomiat. Need vandenõuteooriad kõlasid kokku Kremli propagandaga, süvendades vöörandumist ja umbusku Eesti ja Läti võimuesindajate suhtes.

Alates 2010. aastatest on vandenõuteooriad üha tihedamalt põimunud populistliku retoorikaga. Eestis on vandenõunarratiive, näiteks kultuurimarksismi, süvariigi ja suure lähtestamise teooriaid, kasutanud Eesti Konservatiivne Rahvaerakond (EKRE). Lätis on Rahvuslik Liit (Nacionālā apvienība, NA) liikunud sarnases suunas, kasutades nn koeravile strateegiat ehk varjatud vihjeid sisaldavaid sõnumeid, mida mõistab eelkõige juba vandenõuteooriatega kursis olev publik. Pandeemia ajal asutatud erakond Läti Esikohal (Latvija pirmajā vietā, LPV) on aga vandenõuteooriaid avalikumalt levitanud ning neist poliitilise väljenduse keskse osa kujundanud.

Joonis 1. Eestikeelse vandenõudiskursuse (2019-2024) teemade modelleerimine.

COVID-19 pandeemia kujunes pöördpunktiks, mil sotsiaalmeedia tõi samasse info- ja suhtlusruumi kokku vandenõuteooriaid levitavad alternatiivmeditsiini pooldajad, parempopulistlikud aktivistid ja kremlimeelsed tegutsejad. Vaktsineerimis- ja koroonapiirangutevastased protestid hägustasid piiri kohaliku usaldamatuse ja ühiskondlikest lõhedest võrsunud spekulatsioonide ning propagandanarratiivide vahel. Koroonaajal populaarseks saanud sotsiaalmeedialehed, grupid ja veebiportaalid hakkasid pärast pandeemia lõppenuks

kuulutamist levitama Ukraina sõjaga seotud vandenõuteooriaid, alates väidetest USA juhitud biolaboritest Ukrainas, kuni lugudeni Putinist kui kuritahtliku globalistliku kontrolli vastu seisvast tugevast juhust.

Kokkuvõttes on Balti vandenõukultuur mitmekesine ja omanäoline, põimides kohalikke kogemusi ja tõlgendusi üleilmselt levinud konspiratsiooniteooriate ning puhuti ka Kremli narratiividega. Vandenõuteooriad on üha nähtavamad nii populistlikus poliitikas kui ka alternatiivmeedias.

2. Digitaalne meediakeskkond ja vandenõuteooriate ökosüsteem Eestis ja Lätis

Nii Lätit kui Eestit² iseloomustab väga ulatuslik internetilevik ja sotsiaalmeedia kasutus. 2025. aasta alguses kasutas internetti ligikaudu 1,26 miljonit inimest Eestis (93,2% elanikkonnast) ja 1,75 miljonit inimest Lätis (93,9%). Sotsiaalmeedias oli aktiivne vastavalt 989000 kasutajakontot Eestis (73,1% elanikkonnast) ja 1,41 miljonit Lätis (75,6%). Eestis oli populaarseimaks platvormiks YouTube, mida kasutas 78% internetikasutajatest. Sellele järgnesid Facebook (56%), Instagram (38%), TikTok (31%) ja X (21%). Lätis olid näitajad sarnased: YouTube'i kasutas 81% internetikasutajatest, Facebooki 51%, Instagrami 40%, TikToki 45% ja X-i 21%.

Professionaalse meedia vastu tuntav usaldus on Eestis küllalt kõrge. Eesti Rahvusringhäälingut (ERR) nimetatakse kõige sagedamini usaldusväärseks allikaks, eriti eestikeelsete elanike seas; usaldusväärsetena nähakse ka Postimeest ja Delfit. Rahvusvahelistest kanalitest eelistavad eestikeelsed kasutajad sageli BBC-d, samas kui venekeelsed mainivad sagedamini Euronewsi. Lätis on usaldus professionaalse meedia vastu madalam – erinevad uuringud viitavad, et ajakirjandust peab usaldusväärseks alla poole elanikkonnast, kusjuures venekeelsete elanike seas on see näitaja veelgi madalam. Siiski kuuluvad Läti avalik-õiguslikud meediabrandid – LSM (Latvijas Sabiedriskais Medijs), LTV (Latvijas Televīzija) ja LR (Latvijas Radio) – ning Delfi jätkuvalt riigi enim usaldatud ja kasutatud väljaannete hulka.³

Mõlemas riigis kirjeldavad venekeelsed elanikud end sageli kriitiliste ja „infopuslet ise kokku panevate“ meediatarbijatena, kes püüavad kujundada oma arusaamu ideoloogiliselt mitmekesiste, sageli vastandlike allikate põhjal. Eriti Lätis on venekeelse elanikkonna seas levinud arusaam, et nii kohaliku avalik-õigusliku meedia kui ka Vene riigimeedia tegevus on propagandistlik.

Läti paikneb ajakirjandusvabaduse pingereas (RSF Press Freedom Index) 15. kohal, samas kui Eesti on 2. kohal. Seda erinevust selgitavad osaliselt meediapoliitilised otsused, mis puudutavad Läti venekeelset elanikkonda. Pärast Venemaa täiemahulist sissetungi Ukrainasse on mõlemad riigid keelanud oma territooriumil Vene riigimeedia kanalid. Praktikas on neid keelde siiski suhteliselt lihtne vältida ning vastav sisu jääb motiveeritud kasutajatele kättesaadavaks. Eestis loodi 2015. aastal ERRi venekeelne telekanal ETV+, mis kujunes 2021. aastaks riigi vaadatuimaks venekeelseks kanaliks, ületades populaarsuselt ka kremlimeelsed telejaamad. Lätis jäi aga kavandatud analoogne algatus poliitilise vastuseisu tõttu teostamata, mistõttu on riik enam tuginenud väärinfo vastastele õiguslikele meetmetele. Läti tagasihoidlikumat positsiooni mõjutavad ka meediajärelevalve asutuse sõltumatuse küsimused.

Eesti ja Läti veebikanalites levivad vandenõuteooriad keskenduvad peamiselt identiteediga seotud tundlikele teemadele, nagu

venekeelse elanikkonna staatus ning Balti riikide suveräänsus rahvusvahelistes liitudes. Need narratiivid haakuvad ka hiljutiste ühiskondlike pingetega – halvenenud julgeolekuolukorra ja kiire inflatsiooniga – võimendades pettumust ja ärevust. Sagedaseks sihtmärgiks on ka LGBTQ+ õigused, mida raamistatakse traditsiooniliste väärtuste ohustamise ja väljastpoolt peale surutud ideoloogiana.

Pärast COVID-19 pandeemiat ja Venemaa täiemahulist sissetungi Ukrainasse karmistasid sotsiaalmeediaplatvormid sisu modereerimist, mistõttu kolisid paljud vandenõuteooriaid levitavad kogukonnad, näiteks kremlimeelsed või vaktsiinivastased võrgustikud, oma tegevuse Telegrami. Venemeelseid Telegrami kanaleid hallatakse sageli Balti riikidest väljastpoolt ning need on tihti avalikult ligipääsetavad. Meie vaatluseperioodil muutusid mitmed

Läti tervise teemalistele vandenõuteooriatele keskendunud grupid avalikest privaatseks, põhjendades seda valitsuse ja faktikontrollijate survega.

Eestis on vandenõuteooriaid veebis enim kujundanud ja võimendanud parempopulistlike poliitiliste jõududega seotud portaalid Uued Uudised ja Objektiiv ning nende sotsiaalmeediakontod. Lätis täidab sarnast rolli vastuoluline portaal pietiek.com, mis käsitleb poliitilisi ja ühiskondlikke teemasid. Meie vaatlusperioodil ilmnesid riikide vahel olulised erinevused platvormikasutuses: Läti parempopulistlikud ja -äärmuslikud liikumised kasutasid Twitterit/X-i peamise mobiliseerimisvahendina, samas kui Eestis toimis see platvorm eelkõige vandenõuteooriaid käsitlevate kriitiliste arutelude areenina.

3. Juhtumiuuring: Suure asendamise vandenõuteooriad Eestis ja Lätis

Suur asendamine (ingl The Great Replacement) on vandenõuteooria, mille järgi toimub põliseurooplaste salajane sihilik asendamine sisserände, madala sündimuse ja kultuuriliste muutuste kaudu, mida väidetavalt suunavad globalistlikud eliidid. Kui Lääne-Euroopas seostub see rändepoliitiliste pingetega, siis Balti riikides kõlab see kokku pigem ajaloolise trauma, demograafilise kahanemise ja geopoliitilise ebakindlusega. Balti suure asendamise diskursust kujundavad mälestused nõukogudeaegsest venestamispoliitikast, küüditamistest ja venekeelse elanikkonna ulatuslikust asustamisest Eestisse ja Lätti. Need ajaloolised kogemused on vandenõuteooriates sage paralleelide allikas, eriti kui arutletakse või spekuleeritakse demograafiliste ja kultuuriliste muutuste põhjuste üle. Suure asendamise teooriates leiab käsitlemist ka pärast Euroopa Liiduga ühinemist 2004. aastal toimunud ulatuslik emigratsioon, mis hõlmas nii tööjõu märkimisväärset väljarännet kui ka ajude äravoolu ning süvendas demograafilise hapruse tunnet, mida omakorda võimendas püsivalt madal sündimus. Sellises kontekstis pakub suure asendamise teooria väljendusvahendeid, mille abil kujutada rahvuslikku allakäiku isegi siis, kui pole ulatuslikku sisserännet teistelt mandritelt.

Pärast Venemaa täiemahulist sissetungi Ukrainasse 2022. aastal on Balti suure asendamise narratiivides esile kerkinud sellega seotud ohukujutelmad. Eesti ja Läti on vastu võtnud suure hulga Ukraina põgenikke, samas kui Läti on silmitsi seisnud ka Valgevene poolt korraldatud rändesurvega, mis on osa Venemaa hübriidsõjapidamisest. Mõlemad riigid on karmistanud meetmeid Kremli mõjutustegevuse piiramiseks, Eestis on järk-järgult kaotatud venekeelne haridus ja tühistatud kohaliku tasandi valimisõigus kolmandate riikide kodanikel, Lätis aga peavad Vene passi omanikud elamisloa säilitamiseks läbima läti keele eksami. Need reformid on tekitanud rahulolematust venekeelsete kogukondade seas ning levima on hakanud vandenõuteooriad, mis kujutavad Lääne või Balti eliiti siin kohalike vähemusgruppide suurt asendamist läbi viimas.

Kremlimeelsed kanalid nagu Антифашисты Прибалтики kujutavad eestlasi ja lätlasi kui „hääbu vaid rahvaid“, kelle vähenemisele lääne liberalism väidetavalt hoogu juurde annab, samas kui osa venekeelseid poliitikuid kirjeldab demograafilisi reforme kui „genotsiidi“ või „küüditamist“. Lätis on partei Stabilitātei! liige Aleksei Roslikov väitnud,

et venekeelne elanikkond asendatakse võõrtöolistega; Eestis raamistab Oleg Ivanov keele- ja integratsioonipoliitikat osana laiemast vandenõust, mille järgi toimub venekeelse elanikkonna sihipärane „väljavahetamine“.

Eestikeelset suure asendamise narratiivi levitavad kõige nähtavamalt EKRE ja SAPTKi veebikanalid, kujutades rännet, liberaalseid reforme ja Euroopa Liidu poliitikaid eksistentsiaalse ohuna. Seda retoorikat võimendavad Uute Uudiste ja Objektiivi Facebooki lehed, millel on kümneid tuhandeid jälgijaid, ning väiksemad Telegrami kanalid, nagu Eesti alternatiivmeedia uudised ja Fonte. News, mis põimivad vandenõudiskursusesse sageli ka kremlimeelseid sõnumeid. Üldiselt on aga suure asendamise narratiiv selgesõnalisel kujul Eesti veebivõrgus marginaalne.

Läti keelses veebiarutelus esineb suure asendamise narratiivi kasutamist nii perifeersete kogukondade kui ühiskondlikult nähtavate poliitiliste jõudude retoorikas. Ultranatsionalistlikud rühmitused, nagu Rahvaliid Ūģlis (Nacionālā Savienība Taisnīgums) põimivad selle külge liberalismi- ja immigratsioonivastaseid sõnumeid, samal ajal kui erakonna Läti Esikohal (Latvija Pirmajā Vietā) liikmed ja avalikud toetajad, näiteks Aivis Vasilevskis, rõhutavad Läti moraalset ja demograafilist allakäiku. Kõige otsesemalt väljendatakse suure asendamise teooriaid Telegramis, Twitter/X võimendab rahvuslike arvamusi liidrite sõnumeid, põimides sinna vandenõuviiteid ning Facebookis kasutatakse suure asendamise narratiivi laiemate poliitiliste kommentaaride kontekstis.

Mõlemas riigis on suure asendamise keskne selgitusraamistik vähem seotud nn valgete vastase genotsiidi narratiiviga, mis on levinud Lääne-Euroopas. Pigem keskendub see rahvusliku ellujäämise küsimusele. Balti vandenõunarratiivides on korduvaks motiiviks kultuurimarksism, mille järgi liberaalne eliit väidetavalt korraldab salajast kristluse, perekonna ja rahvuslike traditsioonide vastu suunatud tegevust, et muuta ühiskond nõrgaks ja välismõjudele vastuvõtlikuks. Sellistes lugudes käsitletakse soolist võrdõigusslikkust, abieluvõrdsust ning vähemuste õigusi edendavaid reforme sihipärase kultuurilise allutamise vahenditena. Mõned EKREga seotud postitused väljendasid 2024. aastal samasooliste abielu seaduse jõustumise ajal suure asendamise narratiivi, Lätis tõusid taolised tõlgendused esile 2023. aastal Istanbuli konventsiooni puudutavates sotsiaalmeediapostitustes. Mõlemas riigis põimuvad demograafiaga seotud mured umbesuga liberaalsete poliitikute, vabaühenduste, ajakirjanike ja faktikontrollijate vastu, keda kujutatakse globalistlike vandenõulaste kohalike käepikendustena.

Balti parempopulistlikud ja -äärmuslikud jõud paigutavad end sageli laiemale ida-lääne vastanduse teljele. Lääne-Euroopat kujutatakse multikultuursuse ja massilise sisserände tõttu nõrgenenuna, samas kui Ida-Euroopat – eriti Ungarit ja Poolat – esitatakse vastupanu ja tugevuse kantsina. Lätis väljendub see visioon mõnikord Intermariumi kontseptsiooni taasloomises, mida raamistatakse konservatiivse kaitsetõkkena Läänemere ja Musta mere vahel. Nii eesti- kui läti keelsetes vandenõuteooriates võrreldakse Euroopa Liitu sageli Nõukogude Liiduga, käsitledes euroregulatsioone ideoloogilise surve vahendina.

4. Juhtumiuuring: „1984“

Tänapäevane vandenõudiskursus levib sageli mitte uute argumentide, vaid sügava kultuurilise resonantsiga tekstide mõjusa taasloomise kaudu. Meie 2020–2023. aastal tehtud eesti- ja läti keelse Facebooki diskursuse (720 postituse) analüüs näitas sagedast viitamist George Orwelli teosele „1984“. Ligikaudu kolmandik neist postitustest, mis kasutasid Orwelli viiteid,

sisaldas ka otseseid vandenõuväiteid. Orwelli kujundikeel toimib neis tekstides kultuurimälust tuttava tõlgendusvahendina, mille abil käsitletakse poliitikamuudatusi ja globaalseid kriise märgina kasvavast kontrollist. Kui muret tekitavana tajutud arenguid (pandeemiareegleid, rohepööret, sõda Ukrainas ning ELi ja WHO poliitikat) raamitakse orwellilikena, sulanduvad

need ühtseks totalitaarse rõhumise narratiiviks. Eesti ja Läti kontekstis omandavad „1984“ viited erilise kaalu, kuna need haakuvad okupatsiooni- ja repressioonikogemustega, mis lisab sellistele tõlgendustele nii usaldusväärust kui ka emotsionaalset mõju.

COVID-19 pandeemia andis tõuke Orwelli kujundite laialdasemale kasutusele. Väljend „COVID-1984“ levis kiiresti ning liikumispääringuid, maskikohustust, vaktsiiniregistreid ja -passe kujutati manipulatsiooni osana, mille eesmärk on harjutada kodanikke pideva kontrolliga. Eestikeelsetes vandenõuteooriates kujutati kavandatavat biomeetrilist andmebaasi (ABIS) orwelliliku murdepunktina. Läti keelne diskursus tõlgendas pandeemiapääringutest üleastunute vastu rakendatud õiguslikke samme tõendina süvenevast autoritaarsusest. Mõlemas riigis kujutati meediapoliitikat ja väärinfovastaseid algatusi tsensuuri ning kasvava totalitaarse informuuri ilmingutena. Venemaa rahastatud telekanalite keelustamist ja arutelusid vihakõne reguleerimise üle Eestis esitleti märgina sellest, et valitsus ja peavoolumeedia on muutunud „Tõeministeeriumiks“. Lätis kujutati uuriva ajakirjanduse väljaannet Re:Baltica tegutsemas „Suure Venna“ teenistuses, samal ajal kui faktikontrollijaid ja ajakirjanikke kirjeldati kui „mõttepolitseid“.

Joonis 2. Vandenõuteooriaid vahendava portaali Vanglaplaneet Facebookilehel jagatud T-särkide reklaam, mis kasutab mitmeid „1984“ kujundeid.

Meie analüüs näitab, et viited Orwelli teosele „1984“ ei olnud pelgalt juhuslikud ilustusvõtted, vaid mängisid Balti vandenõudiskursuses olulist tähendust kujundavat rolli. „1984“ kujundid täitsid mitut omavahel seotud funktsiooni.

Esiteks võimendasid need tavapäraselt ühiskonnakriitikat, muutes selle eksistentsiaalseks hoiatuseks – näiteks väljendite „vabadus on orjus“, „teadmatus on jõud“ ja „kaksisoim“ kasutamine vihjena tajutud topeltstandarditele tervishoiu- või julgeolekuküsimustes.

Teiseks pakkusid need tõlgendusraami, mille abil seletati igapäevaseid nn mikrosundimisi – alates kaugtööst ja uudissõnade populariseerimisest kuni bürokraatlike protseduurideni – sammudena dehumaniseerimise suunas. Kolmandaks võimaldasid Orwelli kujundid käsitleda tänapäeva ühiskonna tehnoloogilisi aspekte, kujutades info- ja kommunikatsioonitehnoloogiat (biomeetriat, andmebaase, algoritmilist modereerimist) kujuneva jälgimisühiskonna mehhanismina. Neljandaks toimisid need ka delegitimeerimise vahendina, mille kaudu raamistati väärinfovastased aktsioonid ning koroona- ja julgeolekukriise käsitlevad eksperthinnangud vandenõulise tsensuuri vormidena.

Stiililiselt kasutati „1984“ kujundeid kolmes peamises laadis. Teosest tuttavaid propagandaloosungeid ja tegelasi rakendati vandenõuteooriates Eesti ja Läti poliitikute ja ametnike pilkamiseks. Leidus ka postitusi, mis kujutasid Orwelli autorina, kes oli tänapäevaseid sündmusi ette näinud. Kõige radikaalsemates käsitluses mõisteti „1984“ sõna-sõnalt eliidi elluviidava tegevuskavana totalitaarse ühiskonna rajamisel.

„1984“ kujundid sobivad hästi näitlikustama, kuidas totalitaarsed režiimid kujunevad ja püsivad, mis seletab nende laialdast populaarsust üleilmsetes vandenõuteooriates. Balti vandenõudiskursuses põimuvad need viited aga okupatsiooni- ja repressioonikogemustega.

Järelevalve, tsensuuri ja sunnitud ühtsuse kujundid meenutavad paljudele nõukogude aja argireaalsust, mida iseloomustasid poliitiline kontroll ja sõnavabaduse piiramine. Seetõttu kasutatakse Orwelli düstooniat siin mitte üksnes tabavate metafooride allikana, vaid ka ajaloolise meenutuse ja hoiatava tulevikustsenaariumina.

5. Juhtumiuuring: Mankurt

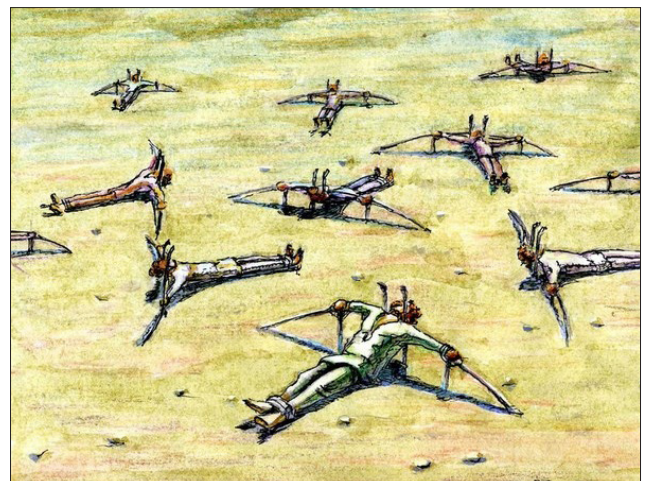
Meie teine juhtumiuuring käsitles Balti regiooni venekeelseid vandenõudiskursusi, keskendudes mankurdi troobi analüüsile. Mankurdi kujund, mis pärineb kirgiisi kirjaniku Tšõngõz Ajtmatovi romaanist „Ja sajandist on pikem päev“ (1980, eesti keeles 1983), on omandanud olulise koha kremlimeelsetes vandenõunarratiivides, kus seda kasutatakse kultuurilise mälu kustutamise ja identiteedi moonutamise kujutamiseks.

Ajtmatovi romaan ei ole rahvusvaheliselt nii tuntud kui Orwelli „1984“, kuid sel on eriline koht postsovetlikus tähendusruumis. Teos pakub allegoorilis-filosoofilist käsitlust mälu ning traditsioonide ja kultuuri püsijäämise võimalikkuse kohta autoritaarsetes oludes. Raamatu keskseks teemaks on mineviku ja esivanemate tarkuse mäletamine ning selle hävitamine, mida kõige mõjuvamalt kehastab mankurdi legend – lugu vangist, kes kaotab julma piinamise tõttu mälu. Romaanis hukuvad paljud vägivaldse mankurtiseerimise käigus, kuid ellujäänutest saavad oma vangistajate tahtevabad orjad. Traagilise loo haripunktis tapab mankurt oma ema, keda ta pole pärast mälestuste kustutamist võimeline ära tundma. Oma lapse ja tema mälu eest võitlev ema on teose teine keskne tegelane, kehastades sügavat valu ja kaotust.

Balti riikide vastu suunatud narratiivides kasutatakse mankurdi troopi kujutamaks Lätit, Eestit ja Leedut paikadena, kus toimub vene ja nõukogude kultuurimälu ning identiteedi sihipärane lammutamine. Läänevastaste vandenõuteooriate laiemas kontekstis, kus Venemaa ja NATO vastasseisu esitatakse tsivilisatsioonilise sõjana, käsitletakse mankurtiseerimist protsessina, mille käigus kujundatakse „kuulekate inimeste armee“ – kollektiiv, mis on vaenulik vene kultuuri ja ajaloolise pärandi suhtes. Nendes narratiivides kujutatakse Balti riike natside käsilastena, keda nn kollektiivne Lääs salajaste manipulatsioonide kaudu venekeelset vähemust vaenama õhutab. Lääne lõppeesmärgina kujutatakse Venemaa kahjustamist ja nõrgestamist, mida väidetavalt tehakse varjatud mõjutustegevuse kaudu, propageerides russofoobiat, individualismi, kombelõtvust ja kultuurilist amneesiat.

Mankurdi kujund on venekeelses veebiruumis üsna levinud, kuid meie analüüs keskendus vaid sajale postitustele, mis sidusid selle otseselt vandenõunarratiividega. Analüüsist ilmnes kaks peamist kasutusviisi. Ühelt poolt kasutatakse seda tulevikku suunatud ohupiltide loomiseks: vandenõuteooriates väidetakse, et Balti riikides toimuv laste mankurtiseerimine viib mõne aastakümne pärast olukorrani, kus vene päritolu noorte seas on vene keele ja kultuuripärandi tundmine täielikult kadunud. Selles kontekstis kujutatakse mankurdi väliste jõudude meelevolda sattunud ohvrina, kellele tuleb kaasa tunda ja keda tuleks päästa. Teisalt kasutatakse mankurdi troopi kirjeldamiseks inimesi ja institutsioone, keda vandenõunarratiivides nähakse vene kultuuri tahtlike õõnestajatena, kes on moonutanud ajalugu ja loobunud Teise maailmasõja „Suure Isamaasõja“ või „Suure Võidu“ tõlgendusest. Sellistes narratiivides omistatakse mankurdi staatus mitte ainult Balti riikide venekeelsele elanikkonnale, vaid ka etnilistele lätlastele, eestlastele ja leedulastele. Sel juhul ei kujutata mankurti mitte enam ohvri, vaid reeturina.

Mõlemas kujutusviisis seostatakse mankurtiseerimist tihedalt ka nn progressiivsete väärtuste ja LGBTQ+ identiteetidega. Venemaad raamistatakse seevastu emaliku figuurina (viitena Ajtmatovi algsele loole), kes igatseb oma lapsi tagasi saada ja karistada neid, kes on tema identiteedi ja mälu kallal vägivalda rakendanud.

Joonis 3. Stseen Ajtmatovi romaanis kujutatud piinamisest. Autor teadmata.

6. Desinformatsioonivastane sektor Eestis ja Lätis

Vandenõuteooriad on ohtlikud, sest need võivad mõjutada valimistulemusi ja lõpuks määrata, milline valitsus meil saab olema”

„Olen ähvarduste ja vaenukõnega juba harjunud. Kui see ei tule lähedastelt või tuttavatelt, siis see mind eriti ei kõiguta.“

„Meil lihtsalt ei ole selliseid vahendeid, millega jõuaksime sama paljude inimesteni kui väärinfo.“

Sarnaselt teistele endise Nõukogude Liidu aladele on ka Balti riigid üha sagedamini Venemaa infomõjutustegevuse sihtmärgiks. Ajalooline propagandakogemus ja tänapäevased geopoliitilised pinged on oluliselt mõjutanud piirkonna desinformatsioonivastaseid strateegiaid, mille tulemusel on kujunenud välja suhteliselt tugev ja koordineeritud süsteem mõjutustegevuse tuvastamiseks, avalikkuse teavitamiseks ja vastumeetmete rakendamiseks. See toob kokku rahvusvahelised uurimisalgatused, nagu DFRLab, IREX ja BECID, samuti NATO oivakeskused ning erinevad riiklikud programmid ja initsiatiivid.

Eestis tõusis Kremli lähtuva infomõjutustegevuse teema teravamalt esile 2007. aasta nn Pronksiöö sündmuste ajal, mil nõukogude sõjamonumendi teisaldamine Tallinnas tekitas teravaid pingeid eesti- ja venekeelse elanikkonna vahel, kusjuures sellele andsid hoogu Venemaa infooperatsioonid. Järgnenud aastatel kujundas Riigikantselei välja strateegilise kommunikatsiooni suuna ning käivitas mitmeid vastavaid algatusi. 2019. aastal valmis juhend inforünnakutega toimetulekuks, järgnevatel aastatel on seda täiendatud.⁴ Alates 2014. aastast tegutseb Eesti Kaitseliidu vabatahtlike algatus Propastop, mis jälgib ja analüüsib Venemaa desinformatsiooni, kasutades selleks oma jälgimisvahendit Propamon.

Riias asutati 2014. aastal NATO strateegilise kommunikatsiooni kompetentsikeskus. Riiklik elektroonilise meedia nõukogu (NEPLP) lõi meediapädevuse andmebaasi, mis koondab õppematerjale ning korraldab avalikkusele suunatud teavituskampaaniaid. 2022. aastal avaldas Läti Riigikantselei väärinfoga võitlemisele pühendatud käsiraamatu, mis keskendus Venemaa infooperatsioonide suhtes säilenõtkuse kujundamisele.⁵ 2023. aastal käivitati pikaajaline hariduslik multimeediaprojekt, mille eesmärk on aidata elanikel desinformatsiooni ära tunda ja sellest teavitada.⁶

Faktikontrolli ja uuriva ajakirjanduse valdkonnas tegutsevad Eestis ja Lätis meediaettevõtte DELFI ning Balti uuriva ajakirjanduse keskus Re:Baltica koos oma faktikontrolli haruga Re:Check (LV). Mõlemad on akrediteeritud Rahvusvahelise Faktikontrollivõrgustiku (IFCN) poolt. Nii DELFI kui ka Re:Baltica ühendavad faktikontrolli ja uuriva ajakirjanduse praktikad: DELFI avaldab Eestis regulaarselt faktikontrolle ning osaleb meediapädevust ja väärinfot käsitlevas koolitustegevuses, Re:Baltica avaldab Lätis faktikontrolle ja selgitavaid analüüse, mis toetavad meediaruumi läbipaistvust ja usaldusväärsust.

Kuigi Läti ja Eesti seisavad silmitsi sarnaste väljakutsetega, on nende lähenemised väärinfoga tegelemisel erinevad. Läti tugineb peamiselt õiguslikele mehhanismidele, mis võimaldavad selgemalt eristada usaldusväärseid ja manipuleeriva sisuga väljaandeid ning praktikaid. Samas on see tekitanud arutelu sõna- ja meediavabaduse võimaliku piiramise üle. Eesti on seevastu valinud liberaalsema tee, keskendudes eelkõige kodanike meediapädevuse ja kriitilise mõtlemise arendamisele.

Desinformatsioonivastase sektori kaardistamise kõrval viis REDACT läbi intervjuud võtmeorganisatsioonidega, et uurida, kuidas neis mõistetakse ja käsitletakse väärinfot ja vandenõuteooriaid ning milliste probleemidega praktikud oma töös kokku puutuvad. Intervjuud näitasid, et piirkonnas käsitletakse vandenõuteooriaid üldjuhul desinformatsiooni

ühe alaliigina, kusjuures vastajad mainisid korduvalt raskusi nende käsitlemisel tavapäraste faktikontrolli meetodite abil. Mitmed rõhutasid, et suurim kahju tekib siis, kui poliitilised jõud kasutavad vandenõuteooriaid sihipäraselt oma strateegilises kommunikatsioonis.

Hoolimata vandenõuteooriate suhtes väljendatud nüansirikkast arusaamast ei toonud paljud intervjueeritavad siiski selgesõnaliselt esile vandenõuteooriate eripärast identiteedi- ja tähendusloomelist rolli. Kui vandenõuteooriaid mainiti, viidati enamasti üksikutele väärtustele (näiteks väitele, et Ukrainas on USA salajased biolaborid). Laiemad narratiivid, mil on tugevalt seotud vandenõuteooriatel rajaneva maailmatõlgendusega – nagu Balti riikide kujutamine globaalse eliidi käpiknukkude või varjatud natsirežiimidenä – jäeti sügavamale tähelepanuta.

Nii avaliku sektori, kodanikuühiskonna kui ka uuriva ajakirjanduse esindajad rõhutasid oma sõltumatust poliitilistest parteidest, kirjeldades oma tegevust panusena demokraatia ja riikliku julgeoleku kaitsmisse. Samas tõid mitmed kodanikuühiskonna organisatsioonid esile, et rahastuse ebakindlus muudab sellise sõltumatuse hoidmise keerukaks. Nagu üks intervjueeritavatest märkis: „Peame jääma nii sõltumatuks kui võimalik – muidu võivad inimesed öelda, et me lihtsalt ajame valitsuse joont, sest saame neilt raha.“

Desinformatsiooni ja infomõjutustegevuse analüüsiga tegelevad spetsialistid puutuvad oma töös kokku mitmete raskustega, sealhulgas läbipõlemise ja ahistamisega. Neid rünnatakse nii avalikus arutelus kui ka otsesuhtluse tasandil. Faktikontrollijaid ja ajakirjanikke süüdistatakse sageli internetitsensuuris või valitsuste huvides faktide moonutamises. Selliseid süüdistusi esitavad enamasti parempopulistlikud ja -äärmuslikud jõud ning kremlimeelsed aktivistid.

7. Põhjalikum uurimistulemuste ülevaade

Vandenõuteooriad

- **Eestis ja Lätis on vandenõuteooriate kujunemine tihedalt seotud okupatsiooni- ja traumakogemustega:** natsirežiimi- ja nõukogude propaganda, järelevalve ja repressioonid juurutasid püsiva umbusu ametliku sfääri ja eliidi suhtes ning antisemiitliku patuoinaste otsimise. Need kujundavad Balti vandenõudiskursust tänapäevani.
- **Balti vandenõuteooriaid on kujundanud ka pärast taasiseseisvumist aset leidnud ühiskondlikud ja poliitilised murrangud:** kiired reformid, erastamine ning Euroopa Liidu ja NATOga liitumisega kaasnenud ranged nõuded tekitasid ühiskondlikku ebakindlust, samas kui parvlaev Estonia hukk ja majanduslikud kasinusmeetmed toitsid kahtlusi varjatud eliidi ja välisjõudude manipulatsioonide osas.
- **Koroonapandeemia ajal karmistunud sisumodereerimine viis Balti vandenõudiskursused uutele platvormidele:** suuremate sotsiaalmeediaplatvormide ranged postitamisreeglid panid konspiratsiooniteooriaid vahendavad kogukonnad kasutama varjatud vandenõuviiteid või kodeeritud keelt ning suunasid eksplitsiitsemad ja provokatiivsemad vandenõuarutelud Telegrami. Kuigi kõige tulisemad vandenõuarutelud toimuvad nüüd Telegramis, on nendesse panustajate hulk ja jälgijaskond suhteliselt väikesed ning Facebook on nii Eestis kui Lätis endiselt peamine vandenõuteooriate levikukanal.

- **Pandeemia ja Venemaa täiemahuline sõda Ukrainas on tihedalt põiminud Balti vandenõuteooriate ökosüsteeme:** need kriisid on toonud kokku alternatiivmeditsiini võrgustikud, populistlikud liikumised ja kremlimeelsed aktivistid, kelle ühistes aruteluruumides levivad sõjaga seotud narratiivid (alates väidetavatest USA biolaboritest Ukrainas, kuni lugudeni Putinist kui globalistliku kontrolli vastu seisjast ning ukrainlastest kui Lääne süsteemse ajupesu tõttu moraalselt allakäinud rahvast).
- **Eesti ja Läti venekeelseid veebikogukondi iseloomustavad eripärased, kuid kohalike vandenõudiskursustega tihedalt põimunud teemad ja väljendusviisid:** venekeelset vandenõudiskursust kujundavad kremlimeelne meedia ja marginaliseeritusest rääkivad kogemuslood. Samas kattuvad need märkimisväärselt parempopulistlike ja paremäärmuslike jõudude retoorikaga, mis kujutab globalistlikku eliiti totalitaarse korra kehtestajana, eriti seoses väidetava moraalselt laostava sooideoloogia levitamise ja traditsiooniliste väärtuste süsteemse õõnestamisega.
- **Suure asendamise teooriad on Balti riikides pigem marginaalsed, kuid kätkevad endas kohalikke eripärasid:** suure asendamise ideed väljenduvad peamiselt rahvastiku vähenemise, väljarände ja kultuurilise erosiooni pärast muret tundvates sõnavõttudes. Erinevalt Lääne-Euroopast, kus keskendutakse moslemiimmigratsioonile, nähakse balti vandenõuteooriates rahvuslikku püsijäämist ohustavatena nn liberaalset kultuurimarksismi ja väljastpoolt peale surutuna tajutud väärtusi.
- **Teemaülesed vandenõudiskursused:** Pandeemia ajal kujunenud võrgustikud ja arutelud süvendasid Eestis ja Lätis kliima- ja julgeolekuskeptsismi, hoiatades väidetavate täiendavate kliimapiirangute kui varjatud kontrolliühiskonna kehtestamise meetmete eest, mida globaalne eliit olevat rajamas Ukraina sõja ja tehisaru revolutsiooni kattevarjus. Sellist teemaülest dünaamikat toetab laiahaardeline supervandenõuteooria raamistik, mis kujutab vandenõulasi nii Balti riikide kui maailmapoliitika tuumikusse imbunutena.
- **Orwelli düstooopiatest pärit kujundid võimendavad vandenõuteooriate tähendusraamistikku:** fraasid nagu „COVID-1984“, „mõtteroim“ ja „Suur Vend“ resoneerivad tugevalt eestlaste ja lätlaste mälestustega nõukogude repressioonidest, pakkudes mõjusat sümboolset tööriista, mis seob erinevad rahulolematuse allikad ühtseks totalitaarse ohu narratiiviks. Strateegiliselt levitatud vandenõuteooriad kasutavad sellist kujundikeelt usaldamatuse õigustamiseks ning publiku emotsionaalseks kõnetamiseks. Oma mitmetähenduslikkuse kaudu võimaldab selline düstooopiatele viitamine levitada diskrimineeriva või vägivaldse alltekstiga sõnumeid.
- **Mankurdi kujundit kasutatakse kultuurilise hävingu narratiivi toetamiseks:** venekeelsetes vandenõudiskursustes kujutatakse Balti riikide lõimumis- ja julgeolekupoliitikat kui „mankurtiseerimist“ – vägivaldset mälu kustutamist ja identiteedi moonutamist. Kirgiisi kirjaniku Tšõngõz Ajmatovi romaanist „Ja sajandist on pikem päev“ pärinev kujund on kremlimeelsetes narratiivides kasutusel allegoorilise vahendina, mille abil seotakse Balti riikide venekeelse vähemusega seotud poliitikad vandenõuteoreetiliste arusaamadega „kultuurilisest genotsiidist“ ja „vene mälu sihipärasest hävitamisest“. Selline kujundikeel esitab Venemaad moraalse päästja ja kaitsjana, võimendades samal ajal sihtauditooriumi hulgas reetmise ja inimväärikuse kaotuse tunnet.
- **Kitsaskohad vandenõuteooriate kriitilises käsitlemises:** Kriitilised arutelud – olgu nende eestvedajateks väärinfovastase võitluse eksperdid, arvamusiidrid või aktiivsed kodanikud – keskenduvad sageli vandenõuteooriate kõige ekstreemsematele versioonidele ja rõhutavad veebipõhise vandenõukultuuri otseseid ohte. Selline alarmistlik käsitlus varjutab aga vandenõulugude vestmise ja levitamisega seotud sotsiaalseid ja kogemuslikke aspekte ning kipub üle hindama strateegiliselt levitatud väärinfo mõju publiku tõlgenduste ja hoiakute kujundamisel.

Desinformatsioonivastane sektor

- **Mitmekesine ja aktiivne sektor:** Balti riikide väärinfovastaseid tegevusi on vorminud ühelt poolt ajaloolised kogemused okupatsiooni ja propagandaga, teiselt poolt aga hiljuti pingestunud geopoliitiline olukord. Eestis ja Lätis on kujunenud dünaamiline desinformatsioonivastane ökosüsteem, mis ühendab NATO tippkeskusi, riiklikke algatusi ja vabatahtlikke võrgustikke, mille peamiseks eesmärgiks on Kremli infomõjutustegevuse tõrjumine.
- **Läti tegevused:** Lätis tegutseb alates 2014. aastast NATO strateegilise kommunikatsiooni tippkeskus. Riiklik elektroonilise meedia nõukogu juhib meediapädevuse arendamist ja viib läbi avalikkusele suunatud teavituskampaaniaid. Riigikantselei on avaldanud väärinfot käsitlevaid juhendeid ning algatanud hariduslikke projekte, mis toetavad elanike võimet väärinfot ära tunda ja selle levikule reageerida.
- **Eesti tegevused:** Eestis koordineerib väärinfovastast tegevust Riigikantselei strateegilise kommunikatsiooni üksus, mis koostab juhendmaterjale ja suuniseid infomõjutustegevusega toimetulekuks. Kaitseliidu vabatahtlike algatus Propastop jälgib ja analüüsib vaenulikke väärinfokampaaniaid ning aitab tõsta avalikkuse teadlikkust.
- **Meediaväljaanded ja faktikontrolliorganisatsioonid:** Faktikontrolli ja uuriva ajakirjanduse valdkonnas tegutsevad nii DELFI (EE/LV) kui ka mittetulunduslik uuriva ajakirjanduse keskus Re:Baltica koos oma faktikontrolli haruga Re:Check (LV). Mõlemad ühendavad faktikontrolli ja uuriva ajakirjanduse praktikad ning panustavad meediapädevuse ja väärinfo teemalisse koolitustegevusse, avaldades regulaarselt analüüse ja faktikontrolle, mis toetavad meediaruumi läbipaistvust ja usaldusväarsust.
- **Erinevad riiklikud mudelid:** Lätis kehtib rangem õigusraamistik, mis määratleb ajakirjanduslikud standardid ja võimaldab selgemalt eristada usaldusväärseid ning manipuleerivaid väljaandeid, kuid mille rakendamisega kaasnevad teatud sõnavabaduse riskid. Eestis toetatakse paindlikumale mudelile, mis on orienteeritud meediapädevuste toetamisele.
- **Faktikontrolli piirid:** väärinfo ohjamisega tegelevad praktikud töid intervjuudes välja, et vandenõuteooriate ümberlükkamise katsed tõlgendatakse sageli „tõendusena“ vandenõu olemasolu kohta. Nendega tegelemine on keerukas, sest vandenõuteooriad ei avaldu üksikute valeväidetena, vaid kujutavad endast laiemat tõlgendusraamistikku, mida populistlikud poliitilised jõud võivad oma eesmärkide teenistusse rakendada.
- **Vandenõuteooriate käsitlemine Kremli mõjutustegevuse kontekstis:** infomõjutustegevust analüüsides kiputakse vandenõuteooriaid taandama üksikutele valeväidetele, mitte nägema neid laiemate ja püsivate narratiivsete raamistikena. Selline lähenemine jätab tähelepanuta, et vandenõulood (näiteks Balti riikide kujutamine salajaste natsirežiimidenä) ei ole pelk desinformatsioon, vaid Kremli strateegilised narratiivid ehk identiteetide, hoiakute ja tõlgenduste olulised ankrupunktid.
- **Peamised riskikohad:** valdkonnas tegutsevad spetsialistid seisavad silmitsi läbipõlemise, ahistamise, kohtuasjade ja otseste ähvardustega, mis kujutavad endast tõsist ohtu vaimsele tervisele. Lisariskiks on ebastabiilne ja lühiajaline rahastus, mis seab ohtu väärinfo vastase tegevuse jätkusuutlikkuse.

8. Põhjalikumad soovitused

- 1. Arendada kontekstitundlikke lähenemisi:** Eesti ja Läti väärinfovastaseid strateegiaid tuleks kohandada vastavalt kohalikele oludele, arvestades okupatsioonikogemusi, väikese keeleruumi eripärasid, venekeelsete vähemuste olukorda ning piirkonna geopoliitilisi pingeid. Väärinfovastased tegevused on tõhusamad, kui need lähtuvad kohalikust kontekstist; seetõttu ei ole soovitatav sekkumistaktikaid ega meediapädevuse koolitusmaterjale välismaistest mudelitest üksüheselt üle võtta.
- 2. Tegeleda struktuursete põhjustega:** tugevad vandenõusukumused juurduvad keskkonnas, kus tajutakse ühiskondlikku ebastabiilsust, ebaõiglust ja eliidi võõrandumist rahvast. Nende arusaamade sügavamate põhjustega tegelemine on olulisem kui üksnes nende pinnale kinnituva väärinfo vastu võitlemine. Väärinfovastased tegevused peaksid käima käsikäes sotsiaalpoliitika ja osalusmehhanismide tugevdamisega, mis aitavad vähendada marginaliseeritust ja tõrjutustunnet.
- 3. Käsitleda vandenõuteooriaid eripärase väärinfo vormina:** need toimivad tõlgendusraamistikena, millega on tihedalt seotud identiteedid ja maailmavaated, mistõttu on neid keeruline kummutada või korrigeerida. Vandenõuteooriatega seotud sekkumisstrateegiad peavad seda arvestama ning tegelema otseselt eksistentsiaalsete ja sotsiaalsete pingetega, mida vandenõuteooriate vaidlustamine võib sihtrühmade jaoks esile kutsuda.
- 4. Tagada desinformatsioonivastase töö kestlikkus:** liikuda ebastabiilselt ja lühiajaliselt rahastamiselt pikaajalise ja paindliku toetuse suunas. Selline toetus on oluline sõltumatuse tagamiseks, politiseerumise vältimiseks ja järjepideva arendustöö võimaldamiseks.
- 5. Kaitsta valdkonna spetsialiste:** pakkuda faktikontrollijatele ja ajakirjanikele õiguslikku kaitset, vaimse tervise tuge ja avalikku tunnustust. Selline toetamine on oluline kaadrivoolavuse vähendamiseks ning turvalise ja professionaalselt jätkusuutliku töökeskkonna kujunemiseks.
- 6. Tugevdada kultuurilist ja emotsionaalset tundlikkust vandenõunarratiivide analüüsimisel:** vandenõuteooriates kasutatavad metafoorid ja allegooriad ammutavad jõudu kultuurimälust, äratades tugevaid emotsioone ja kujundades kollektiivset kujutlusruumi. Narratiivid, mis ambivalentse tähistamisviisi kaudu allegooria, arvamuste ja faktiväidete piire segavad, eeldavad nüansseeritud analüüsi. Nii on võimalik täpsemalt mõista, kuidas need narratiivid puudutavad inimeste tundeid ja väärtusi, mitte ainult nende uskumusi.
- 7. Suurendada kultuurilist vastupanuvõimet infomõjutustegevusele:** toetada ja rakendada kohalikke kultuurilisi ressursse ja lugusid, mis aitavad vähendada vastuvõtlikkust Kremli suunatud vandenõunarratiividele. See hõlmab Eesti ja Läti kultuurimälu seisukohalt oluliste tüvitekstide ja sümbolite kasutamist, mis toetavad kindlustunnet ja kriitilist mõtlemist.
- 8. Hoiduda vandenõuteooriaid kasutava retoorika normaliseerimisest:** seista vastu populistlikele katsetele põimida vandenõunarratiive ja nende keskseid kujundeid peavoolupoliitikasse. Poliitiline kommunikatsioon ja ajakirjandus peaksid vältima nende väljendusviiside ja tõlgendusraamistike kasutamist ühiskondlikus ja poliitilises debatis.
- 9. Edendada kollektiivset meedia- ja kodanikupädevust:** liikuda faktikontrollikesksest lähenemisest kaugemale, rõhutades, et kriitiline mõtlemine ja teadlik osalus on demokraatliku ühiskonna toimimise eeltingimus ja jagatud vastutus. Seda saab edendada meediapädevus- ja kogukonnaprogrammide kaudu, mis toetavad koostööst arutlemist ja kriitilist mõtestamist.
- 10. Toetada igapäevast vastudiskursust:** väärtustada rohujuuretasandi algatusi, mis seavad vandenõunarratiive kahtluse alla ja soodustavad konstruktiivset dialoogi. Samuti tuleks arendada kaasavaid ja loovaid teavitus- ning hariduspraktikaid, mis aitavad vähendada polariseerumist ja agressiivset suhtluslaadi.

References

- ¹ <https://www.imdb.com/title/tt1166827/>
- ² Vt täpsem statistika Läti kohta <https://datareportal.com/reports/digital-2025-latvia> ning Eesti kohta <https://datareportal.com/reports/digital-2025-estonia>
- ³ Professionaalse meedia usaldamise küsimusi avatakse Eesti kontekstis põhjalikumalt https://www.kul.ee/sites/default/files/documents/2024-03/EIM%202023%20LISA%201_kvalitatiivuuringu%20aruanne_0.pdf ning <https://www.kul.ee/sites/default/files/documents/2024-04/EIM%202023%20aruanne.pdf> Läti kontekstis aga https://ppdb.mk.gov.lv/wp-content/uploads/2025/02/Rezultatu-atskaite_NEPLP_Mediju-paterins_2024-1.pdf?utm ning <https://www.frontiersin.org/journals/communication/articles/10.3389/fcomm.2025.1521816/full>
- ⁴ Vt <https://www.riigikantselei.ee/sites/default/files/documents/2023-06/Juhend%20inforünnakutega%20toimetulekuks.pdf>
- ⁵ <https://www.mk.gov.lv/lv/media/14255/download>
- ⁶ <https://melnsuzbalta.lv/>

Kui soovite saada teavet tulevaste sündmuste ja projektide kohta või anda tagasisidet selle raporti kohta, palun skanneerige seda QR-koodi.

Lisateave REDACT projekti kohta:
www.redactproject.sites.er.kcl.ac.uk

